

Маркери ідеологічних трансформацій українського суспільства

Розумний Максим,

доктор політичних наук,
старший науковий співробітник,
завідувач відділу теорії та історії
політичної науки,
Інститут політичних і
етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України

Maksym Rozumnyi,

Doctor of Political Science,
Senior Research Scientist,
Head of the Department of
Theory and History of Political
Science, Kuras Institute of
Political and Ethnic Studies, NAS
of Ukraine

ORCID: 0000-0001-9930-2989

rozumnyi@gmail.com

Анотація. У статті розглядається проблема визначення характеру і напрямів ідеологічних преференцій в Україні. Когнітивна сфера в сучасних суспільствах розвивається досить динамічним і, певною мірою, суперечливим чином. З одного боку, спостерігається деактуалізація класичних політичних ідеологічних течій і поділів, а з іншого, відбувається активне просування альтернативних ідейних конструкцій. Поряд з тим, класичні ознаки ідеологій як форм суспільної свідомості розмиваються в умовах швидких змін у сфері публічних комунікацій. Наявність цілісної суспільно-політичної доктрини та розробленої концептуальної основи більше не є визначальним фактором успіху тієї чи іншої ідеологічної пропозиції. Більшу увагу і прихильність отримують ідейні платформи, які орієнтуються на емоційний вплив та зачіпають

смісловиттєві структури людської свідомості. У цьому сенсі, ідеологічні течії сучасності еволюціонують у бік релігійної проповіді чи шоу.

Визначення маркерів ідеологічних змін за цих умов є досить складною методологічною проблемою, оскільки ці зміни відбуваються в багатьох сферах одночасно та досить часто не мають типових ознак ідеології. Для їх встановлення сьогодні недостатньо відстежувати склад парламентських політичних сил та їхні рейтинги. Не можуть дати вичерпну відповідь на питання про актуальні ідеологічні преференції населення України також і соціологічні опитування громадської думки, що безпосередньо стосуються ставлення до доктрин лібералізму, консерватизму чи націоналізму. До того ж, такі опитування практично не проводяться провідними соціологічними центрами.

У цій статті запропоновано аналітичну схему дослідження ідеологічних маркерів, яка дозволяє оцінювати одночасно ціннісну мотивацію громадян та їхнє ставлення до актуалізованих у публічному просторі суспільно-політичних проєктів. Оскільки ідейне життя в сучасній Україні сфокусоване на питаннях національного самовизначення та національної суб'єктності, то до аналітичної схеми також включено параметр колективної ідентичності. Окрім даних соціологічних опитувань, як маркери ідеологічних змін в Україні, пропонується також залучати експертизу публічних наративів, вивчати зміст політик, що торкаються ідеологічних питань, та оцінювати їхню ефективність.

Ця схема дослідження маркерів ідеологічних трансформацій була застосована до широкого емпіричного матеріалу, що включає в себе дані опитувань громадської

думки, фахові дослідження цінностей, соціального капіталу, національної, конфесійної, культурної самоідентифікації, орієнтацій на ключові напрями державного розвитку (європейська і євроатлантична інтеграція, демократія, подолання корупції тощо).

Ключові слова: ідеологія, цінності, національна ідентичність, публічна політика.

Markers of Ideological Transformations of Ukrainian Society

Abstract. The article examines the issue of identifying the nature and direction of ideological preferences in Ukraine. The cognitive sphere in modern societies is evolving in a dynamic and, to some extent, contradictory manner. On the one hand, there is a de-actualization of classical political ideological currents and divisions, and on the other, there is an active promotion of alternative ideological constructions. At the same time, the classical features of ideologies as forms of social consciousness are being blurred in the conditions of rapid changes in the sphere of public communications. The presence of a holistic socio-political doctrine and a developed conceptual framework is no longer a determining factor in the success of a particular ideological proposal. Ideological platforms that focus on emotional impact and affect the meaningful life structures of human consciousness receive greater attention and support. In this sense, the ideological currents of modernity are evolving towards religious sermons or shows.

Determining the markers of ideological changes under these conditions is a rather complex methodological problem, as these changes occur in many areas simultaneously and often do not exhibit typical signs of ideology. To establish them today, it is not enough to track the composition of parliamentary political forces and their ratings. Sociological public opinion polls that directly relate to attitudes toward the doctrines of liberalism, conservatism, or nationalism cannot provide an exhaustive answer to the question of the current ideological preferences of the Ukrainian population. Additionally, such polls are rarely conducted by leading sociological centers.

This article proposes an analytical framework for studying ideological markers, which enables us to simultaneously assess the value motivation of individuals and their attitudes toward socio-political projects that are actualized in the public sphere. Since ideological life in modern Ukraine is focused on issues of national self-determination and national subjectivity, the analytical scheme also includes the parameter of collective identity. In addition to data from sociological surveys, it is also proposed to examine public narratives as markers of ideological changes in Ukraine, to analyse the content of policies addressing ideological issues, and to assess their effectiveness.

This scheme for studying markers of ideological transformations was applied to a wide range of empirical material, including data from public opinion polls, professional studies of values, social capital, national, confessional, cultural self-identification, and key ideas of national development (European and Euro-Atlantic integration, democracy, overcoming corruption, etc.).

Keywords: ideology, values, national identity, public policy.

Постановка проблеми. Коли ми говоримо про ідеологічні трансформації в українському суспільстві, то маємо на увазі широкий спектр суспільних уявлень,

вірувань (Ортега-і-Гасет) та цілепокладань, що визначають позиціонування та активності людини і спільноти в конкретному соціальному, культурному та історичному контексті. Поняття політичних ідеологій, яким традиційно оперують дослідники публічної політики, є значно вужчим і зосереджене переважно на ідеологічному маркуванні традиційних партій та суспільних рухів, що сформувалися в контексті модернізаційних процесів XIX–XX ст. Отже, для того, щоб коректно визначити предмет нашого дослідження, необхідно встановити, що ми розуміємо під ідеологічними вподобаннями українців і якою мірою ці вподобання пов'язані з традиційним спектром політичних ідеологій.

Спроби визначити головні вектори суспільного розвитку, репрезентовані ідеологічними доктринами, робилися багатьма дослідниками. Ф. Тьоніс наприкінці XIX сторіччя у фундаментальній соціологічній праці "Спільнота і суспільство" розрізняє комунізм (як первісний стан людства), індивідуалізм (як наступний етап еволюції) та соціалізм (як компромісну форму). Однак ці тенденції, за Ф. Тьонісом, не є історичними чи культурними альтернативами, а скоріше – етапами розгортання єдиного процесу [Тьоніс, 2005, с. 250]. Натомість М. Кастельс через сто років після Ф. Тьоніса вже розглядає протистояння капіталізму та етатизму як основну ідеологічну колізію "Інформаційної епохи". Саме поняття етатизму (*statism*) найчастіше сьогодні використовується дослідниками авторитарних і тоталітарних режимів для вираження їхньої ідеологічної специфіки.

Однак зрозуміло, що поле актуалізації та конкуренції суспільно значущих ідей та пов'язаних з ними політичних проєктів є значно ширшим за дихотомію етатизм-лібералізм. Політична теорія сьогодні оперує базовим розмежуванням політичного спектра на "ліві" і "праві" ідеології, а також виділяє головні ідеологічні течії – лібералізм, консерватизм, соціал-демократію і націоналізм, додаючи, за потреби, радикалізовані форми основних ідеологічних підходів (лібертаріанство, фашизм, нацизм, комунізм). Навіть побіжного погляду на поточні політичні реалії в розвинутих країнах, не кажучи вже про численні неліберальні режими сучасності, ставлять під сумнів релевантність цієї традиційної схеми.

Намагання "втиснути" в традиційну схему такі явища сучасної політики, як енвайронталізм (від *environment*), воукізм (від *woke*), гендерні та анти-колоніальні проєкти, а також численні різновиди популізму, показують, що від класичного підходу може бути взяте для наукового вжитку лише одне принципове розмежування – між прогресизмом і консерватизмом. При цьому йдеться не стільки про конкретне ідейне і доктринальне наповнення відповідних політичних гасел і програм, скільки про загальну оцінку суспільної дійсності і настанову щодо її динаміки. Прогресисти вітають ті стрімкі зміни, які відбуваються в суспільній організації та людській природі на наших очах, а консерватори намагаються зберегти успадковані від минулого форми суспільної свідомості і організації.

Усі інші ідеологічні маркери потребують суттєвого перегляду. Адже зрозуміло, що, наприклад, Комуністична партія Російської Федерації не має нічого

спільного з ідеями пролетарської революції, а є виразником ідей російського шовіністичного імперського фундаменталізму. Так само правляча Комуністична партія в Китаї стоїть на відверто націоналістичних позиціях та має більше спільного з традиційною конфуціанською етикою служіння державі, ніж із вченням Карла Маркса. Натомість ідеї рівності та усупільнення основних благ, що традиційно розглядалися в контексті "лівого" тренду, сьогодні значною мірою зосереджені в арсеналі ісламського фундаменталізму. Традиційна ліберальна політична риторика і апеляція до цінностей західного світу сьогодні переважно асоціюється з поняттям "демократії". Але воно, у свою чергу, використовується в найрізноманітніших контекстах, починаючи з назви останньої комуністичної диктатури (КНДР), першої відверто фашистської партії сучасної Російської Федерації (ЛДПР) і закінчуючи доволі відмінним від традиційного доктринального розмежування позиціонуванням сучасних "демократів" і "республіканців" у США.

Сьогодні ми є свідками пробудження інтересу до ідеологічних концептів в усіх ціннісно-світоглядних сегментах: від радикального лібералізму і прогресизму до не менш радикального націоналізму і релігійного фундаменталізму. Оновлені доктрини та їхні проповідники набувають популярності в соціальних медіа та стають впливовими чинниками публічної політики. Найсвіжіший приклад – формування ідеологічного крила прихильників Дональда Трампа під впливом ідей "темного просвітництва" в США.

Визначальними для сучасного "ренесансу" ідеологій є кілька чинників:

- розмивання цінностей і світоглядних основ класичного лібералізму;
- реванш консервативних та фундаменталістських доктрин;
- використання квазіідеологічних конструкцій авторитарними режимами для підтримання власної легітимності;
- використання ідеологічних елементів та атрибутів тими політичними акторами, що асоціюються з поняттям сучасного "популізму".

Можна констатувати, що з початку нового тисячоліття в світовому публічному просторі спостерігається певного роду реакційний розворот, коли радикалізовані квазіідеології постмодерну отримують дзеркальне відображення в доктринах "заперечення" і "повернення". Ці інтенції сучасної суспільної свідомості концептуалізовані у низці фундаменталістських і радикально-консервативних ідейних течій. Цей глобальний ідеологічний тренд набув визначення "нелібералізм" [Laruelle, 2024].

Ідеологія в сучасних політологічних підходах розглядається саме як засіб легітимації авторитарної і тоталітарної влади [Apter, 1964; Linz, 1964; Gerring, 1997; Gerschewski, 2013; David-Fox, 2022; Dukalskis & Gerschewski, 2018]. Багато хто з дослідників пов'язують спроби нової індоктринації ліберальних суспільств із явищем так званого "популізму". Описуючи його поширення в сучасних демократіях, автори звертають увагу на апеляцію до "народу" як базової спільноти, якій протиставляються, з одного боку, представники глобалізованих еліт, а з іншого – "девіантні" чи ворожі меншини всередині спільнот [Enyedi & Whitefield, 2020].

Узагальнюючи новітні вітчизняні і світові тренди, можна сказати, що класичні політичні ідеології залишилися інструментами політичної ідентифікації і мобілізації, але їхнє застосування стає усе більш локальним та амбівелентним.

Однак це не означає, що ідеологічна сфера в житті суспільства втрачає свою значущість у сьогоdnішніх умовах. Вона просто функціонує за іншими законами і має інші прояви та репрезентації в публічній площині.

Для того, щоб науково і аналітично опанувати цю нову реальність, необхідно повернутися до широкого базового розуміння ідеології та її місця в суспільній організації, вийшовши за межі вузького і значною мірою застарілого концепту "політичних ідеологій". Водночас, ідеологію не варто тлумачити і занадто широко – як вияв будь-якої тенденційності в широкому спектрі публічних проявів (релігійність, культура, політика).

У своїй ідеальній формі ідеологія мала б являти собою "цілісну структуру свідомості" певної спільноти чи групи [Мангайм, 1995, с. 77]. Однак зрозуміло, що цілісність такої системи слів є завжди відносною та динамічною. Ідеології з'являються і зникають, об'єднуються між собою в певні синтети і розпадаються на ворожі табори. Разом з тим, вони залишають свої сліди і залишкові елементи (сенси) в «культурному шарі» суспільної свідомості, що породжують часом несподівані реакції та асоціації.

З інструментальною метою ідеологію варто розглядати як "впорядковану систему культурних символів" з методологічним наголосом на тому, що ідеологія а) має символічний характер, б) закорінена в культурному контексті конкретної спільноти, в) становить порівняно цілісну систему понять та уявлень, впорядковану рефлексивним раціональним шляхом [Гірц, 2001, с. 220].

Базове визначення ідеології як системи ідей спонукає до вивчення всього спектра суспільно значущих ідей та проєктів, що безпосередньо стосуються колективних цінностей, принципів та векторів суспільного розвитку.

Під ідеями ми розуміємо динамічні сенси суспільної свідомості, які узагальнюють певні підходи та мотивації у постановці та реалізації суспільних завдань або розв'язують ключові проблеми суспільного (національного, цивілізаційного, загальнолюдського) розвитку [Розумний, 2006].

Зв'язок між світоглядними установками та проєктуванням соціальної дійсності досліджено в класичних працях М. Вебера (на прикладі впливу етики протестантизму на розвиток капіталізму [Вебер, 1994]), М. Бердяєва (про зв'язок традиційної російської культури з комуністичною диктатурою в СРСР [Бердяєв, 1990]).

Слід врахувати й те, що ідеологія в сучасному суспільстві присутня не стільки в доктринальній, скільки в формі культурних репрезентацій. Ідеологія пов'язана насамперед з колективним мисленням, його змістом та "стилем" [Мангайм, 1995, с. 84]. Але її прояви ми бачимо в публічній комунікації, культурних артефактах, установках громадської думки.

Ідеологія більше не розглядається через призму доктринальної цілісності та вираження інтересів великих соціальних груп, як це традиційно відбувалося в політичній теорії. Сьогодні йдеться про широке визначення ідеології як сукупності ідей, думок та ціннісних підходів, що пропонують комплексне

бачення світу та способи інтерпретації нормативності в суспільстві [James & Steger, 2013; Laruelle, 2016; Snegovaya & McGlynn, 2025].

Мета і завдання. Коли йдеться про ідеологічні вподобання, чи радше настанови українського суспільства, то маркерами ідеологічних змін є суспільно значущі смисли – змісти колективної свідомості, які стосуються:

- 1) декларованих і реальних цінностей спільноти;
- 2) параметрів і змісту колективної ідентичності;
- 3) загальнонаціональних проєктів, що визначають цілі та пріоритети суспільного розвитку.

Саме ці питання стоять у центрі більшості дискусій, протистоянь та розмежувань у суспільстві, що можуть бути визначені як ідеологічні. Вони ж потребують формування консенсусних рішень чи принаймні чітких преференцій у громадській думці як умови можливості співжиття, колективної суб'єктності та успішної національної самореалізації.

Зіставлення даних за трьома параметрами – цінності, ідентичність, соціальне проєктування – має виявити механізми формування та еволюції ідеологічних переконань громадян, їхній справжній зміст та характер, а також роль ідей в сучасному суспільно-політичному процесі.

Спільні цінності, чітка самоідентифікація та зрозумілий вектор руху – це необхідне "програмне забезпечення" нації. Але усі ці складові умовної "національної ідеології" не є даністю і не мають єдиного погляду. Тому вони дають ґрунт для появи альтернативних пропозицій та суперництва підходів, інтересів, досвідів у вигляді множинних "ідеологій".

Власне, у цьому контексті пошуку консенсусної моделі та конкуренції пропозицій щодо її наповнення і слід розглядати трансформаційну динаміку ідеологічної сфери в Україні. Наше дослідження має на меті методологічну апробацію запропонованої вище схеми розгляду ідеологічних маркерів, зокрема шляхом її проєкції на відповідні масиви емпіричних даних.

Виклад основного матеріалу. Ідеологічний спектр української політики.

Побіжного погляду на політичний спектр сучасної України достатньо для того, щоб зрозуміти умовність поділу політичних партій і рухів (представлених, зокрема, в парламенті) на "ліві" і "праві", а також великі труднощі з їхнім розподілом по традиційних ідеологічних нішах. Основна політична боротьба та ідейні розмежування впродовж усіх років незалежності пролягали не між лібералами і соціал-демократами, і навіть не між націоналістами і комуністами, а між прихильниками національного самовизначення та його противниками. Це не означає, що інші ідейні течії та політичні доктрини не були присутні у вітчизняному публічному просторі, але вони не справляли визначального формотворчого впливу на суспільну свідомість.

З переходом до олігархічної моделі організації влади в Україні відбувся перегляд ролі ідеологічного позиціонування в політиці. Певне ідеологічне забарвлення та елементи традиційних ідеологій стали використовуватися політичними представниками адміністративно-економічних угруповань для власної легітимації як суб'єктів публічної політики, політичного маркування

та мобілізації груп підтримки. У деяких випадках можна говорити навіть про ідеологічне "маскування" угруповань політичної еліти в боротьбі за владний ресурс.

Такі спроби були більш чи менш успішними впродовж останніх трьох десятиріч. Починаючи з феноменального успіху Партії зелених України на виборах 1998 року та не менш показового провалу Соціал-демократичної партії України (об'єднаної), намагання залучити елементи ідеології до політичного іміджу тієї чи іншої політичної сили (лідера) ставали усе менш переконливими та результативними. Так, ідеї солідаризму були взяті на озброєння спочатку партією ВО «Батьківщина» Юлії Тимошенко, а згодом "Солідарністю" Петра Порошенка, однак увиразнення позицій цих політичних сил відбулося після ситуативного переходу на націоналістичні позиції (висунення гасла "Армія. Мова. Віра" штабом П. Порошенка в 2019 році та "антиколоніальна" риторика Ю. Тимошенко в 2025 р.).

Натомість представлені в нинішньому складі українського парламенту політичні сили не мають чіткого ідеологічного маркування, їхня позиція щодо актуальних питань порядку денного визначається скоріше ситуативними інтересами та логікою політичної боротьби, ніж базовою ціннісно-доктринальною позицією. Політика перетворюється на політичний ринок, а залишки ідеологічних маркерів використовуються в політичних маркетингових стратегіях з інструментальною метою. Це призводить до того, що в кожній політичній силі формується ідеологічне "меню", розраховане на основні категорії споживачів політичного товару. Кожна партія мусить мати в своєму складі власного ліберала, власного націоналіста, а також консерватора і глобаліста.

Очевидно, що в риторичі і діяльності сучасних політичних акторів України ідеологічні тренди часто поєднуються, трансформуються або розділяються в досить несподіваних комбінаціях. Так, наприклад, партія колишнього Президента України Петра Порошенка під час виборчої кампанії 2019 р. упевнено закріпилася в консервативній ніші ("Армія. Мова. Віра"), однак при цьому користується елементами націоналістичного нарративу, а також взяла своєю програмною основою членство в Європейському Союзі (що передбачає обмеження державного суверенітету і є головним об'єктом атак для європейських правих).

Значно більшою мірою ідею пріоритету національного суверенітету відстоює в стінах парламенту інша партія лідерського типу – ВО "Батьківщина", яка водночас декларує цінності соціальної справедливості, що традиційно асоціюються з соціал-демократією.

На виразно ліберальній ідеологічній платформі формувалася партія "Голос", яка позбулася свого лідера Святослава Вакарчука, зазнала низки скандальних розколів, але представлена в парламенті кількома яскравими політиками (Ярослав Желізник, Ярослав Юрчишин). Своїм головним політичним опонентом ця політична сила визначила правлячу з 2019 року партію "Слуга народу", яка від початку позиціонувалася так само на ліберальних засадах,

активно опонуючи цінностям і принципам, сформованим у консервативно-держаницькому та націоналістичному таборах. Прикметно, що саме з цих позицій "Голос" сьогодні критикує "Слуг народу".

Але при цьому слід зазначити, що в процесі адаптації до політичної кон'юнктури президентська політична сила втратила будь-які ознаки ідеологічної визначеності, однаково успішно голосуючи в парламенті за підвищення податкових ставок, обмеження прав військовослужбовців у їхній взаємодії з командним складом, адміністративні обмеження для російської церкви, впровадження на законодавчому рівні поняття "національна пам'ять Українського народу" тощо.

Таким чином, основні актори сучасної вітчизняної політики використовують панівні тренди і суспільно-політичні проекти переважно задля впливу на електорат та інформаційної боротьби з конкурентами. І все ж у громадській думці ідеї захисту державності, громадянського суспільства, європейської інтеграції, протидії корупції та соціальної справедливості в різних модифікаціях утворюють доволі стабільну ідеологічну систему координат, за межі якої ні політики, ні громадські активісти практично не виходять.

Категорії аналізу ідеологічних трансформацій. Вивчення цінностей і ціннісних орієнтацій великих груп людей (народів, цивілізацій) є одним з провідних напрямів сучасних суспільних наук. Поняття цінностей стало тим фундаментальним концептом, який є точкою відліку для численних теоретичних побудов щодо рушійних сил історії, підстав і вирішальних чинників поступу чи занепаду окремих народів, відмінностей політичних культур і пов'язаних з ними інститутів влади тощо.

Особливо популярним ціннісний підхід став після популяризації методики Рональда Інглехарта, який запропонував розрізняти цінності виживання і цінності самореалізації. Дослідження вченого показали, що найбільш успішними в сучасному світі є саме ті спільноти, які орієнтуються на цінності самореалізації. Було також виявлено кореляцію між орієнтацією на певний тип цінностей з цивілізаційною належністю конкретного народу, що стало підставою для висунення гіпотези про наявність тісного каузального зв'язку між релігійною та світоглядною основою цивілізації, її панівними цінностями та статусом у сучасній світ-системі (Валлерстайн). Зокрема, дослідження Р. Інглехарда доводили, що найбільші шанси на успіх мають носії християнської протестантської та конфуціанської культурних традицій.

Сьогодні за методикою Р. Інглехарда на постійній основі здійснюються два масштабні крос-національні дослідницькі проекти – Європейське дослідження цінностей (EVC) та Світове дослідження цінностей (WVS). До цих проектів долучалися українські соціологічні служби Центр "Соціальний моніторинг" та Український інститут соціальних досліджень ім. О. Яременка.

Інший моніторинговий проект – Європейське соціальне дослідження (ESS) – спирається на методологію, розроблену Шаломом Шварцем, побудовану за принципом коплементарності / протиставлення певних цінностей у цілісній

моделі ціннісних преференцій окремої людини як носія певної культури. До цих опитувань кілька разів приєднувався Інститут соціології НАН України.

Значного поширення набула також методика дослідження цінностей Мілтона Рокіча, який розрізняє два типи цінностей – термінальні (пов'язані з довготривалими цілями людського життя) та інструментальні (детермінують поведінку людини в конкретних ситуаціях). За цією методологією в серпні 2025 року було проведене дослідження групи "Рейтинг", яке, однак, не містить порівняльної бази з передвоєнним періодом.

Для того, щоб виявити значущі зміни в ціннісних настановах населення України, доречно скористатися концепцією та понятійним апаратом Ш. Шварца, який виокремлює три основні вісі, на яких можна простежувати цю динаміку:

- відносини між індивідом і групою (Автономія – Належність);
- принцип забезпечення соціального порядку (Рівноправність – Ієрархія);
- спосіб взаємодії людини з природним і соціальним оточенням (Гармонія

– Вдосконалення).

Найбільш повним і методологічно цілісним є насьогодні дослідження еволюції цінностей українського суспільства 2004–2025 рр. Центру соціальних та маркетингових досліджень "СОЦИС".

Утім, для того, щоб інтегрувати значні масиви даних про ціннісні зміни в українському суспільстві останніх років використання єдиної методології (в цьому випадку, методології та понятійного апарату Ш. Шварца) буде недостатньо виправданим. Тому для оцінки ціннісних трансформацій як частини ідеологічних змін в Україні під час війни ми скористаємося результатами різних опитувань, які проводилися соціологічними установами і які дають уявлення про напрям та інтенсивність цих трансформацій.

Зокрема, будуть корисними результати досліджень психологічних маркерів війни, зокрема національної стійкості та соціальної аномії українців ("Рейтинг"). Додаткові дані, що можуть бути долучені до аксіологічного портрета України в контексті війни, дають також моніторингові студії Інституту соціології НАН України, показники інституційної довіри (KMIC), а також спеціалізовані дослідження цінностей соціального капіталу ("Рейтинг" на замовлення USAID), культури доброчесності в Україні ("Рейтинг") та ін.

За даними цих опитувань ми будемо визначати основні ціннісні орієнтації громадян України, що дозволяють ідентифікувати їхні ідеологічні преференції у вимірах:

Цінності виживання – Цінності самореалізації.

Консерватизм – Прогресизм.

Лібералізм – Етатизм.

Індивідуалізм – Колективізм.

Очевидно, що ці ціннісні маркери дозволяють досить умовно ідентифікувати ідеологічні преференції з певними традиційними складовими політичного спектра. Захист традицій і визнання цінності держави окреслює косервативну позицію, а в поєднанні з цінностями колективізму створює

фундамент для націоналізму. Орієнтація на індивідуалізм і радикальні суспільні зміни в сьогоdnішніх умовах вказує на дотримання ліберальної ідеології. А колективізм, розрахунок на турботу держави про громадянина і наголос на питаннях соціальної справедливості без емоційної прив'язки до традиційних форм культури і національно-конфесійної приналежності залишається ознакою соціал-демократії.

Важливо також зауважити недостатність лише соціологічних даних опитувань громадської думки для виявлення ціннісних установок українських громадян. По-перше, відповіді на питання соціологів часто є декларативними, себто показують ті цінності, які респондент вважає такими, які він мусить сповідувати, або ті, які, в його уявленні, підтримуються соціальним оточенням. Справжні цінності, якими людина керується в житті, які визначають її спонтанні соціальні реакції і впливають, серед іншого, на її політичний вибір, можуть суттєво відрізнитися від цього ціннісного фасаду.

Слід взяти до уваги, що дані соціологічних опитувань відображають найчастіше уявлення та орієнтації, що представлені в медійному мейнстрімі. Для оцінки релевантності даних опитувань доцільно провести їх зіставлення з наївними медійними наративами. Висока міра кореляції може вказувати на те, що дані опитувань відображають скоріше уявлення респондентів, якими мають бути "правильні" (соціально прийнятні) відповіді на питання, ніж їхні реальні ціннісні установки.

Тому важливо зіставляти дані соціологічних досліджень з емпіричними даними, в яких ціннісні преференції великих груп населення проявляють себе на практиці. В умовах війни такі емпіричні дані надають прояви соціально значущої поведінки громадян, зокрема, хід мобілізації, волонтерський рух та збір добровільних пожертв, міграція, масштаби і мотиви співпраці з ворогом, форми та характер суспільно-політичної активності тощо.

Якщо цінності змінюються повільно і їхнє встановлення є досить складною науково-методологічною проблемою, то питання колективної ідентичності сьогодні в Україні а) є значно чіткіше артикульованими в публічному просторі і б) є набагато пластичнішими і такими, що надаються до кардинальних змін в історично короткий період.

Ситуація російсько-української війни, яка справедливо вважається війною за незалежність України, спонукає до особливо масштабних перетворень у сфері колективної ідентичності. Тому цей вимір дослідження ідеологічних трансформацій має значну емпіричну базу у вигляді численних опитувань громадської думки, частина з яких є продовженням багаторічних дослідницьких проєктів (Інституту соціології НАН України, Інституту соціальної та політичної психології АПН України та ін.), а інші локалізовані саме в тих ділянках суспільної свідомості, які були актуалізовані самим фактом війни та її характером.

Окрім відповідей на прямі запитання соціологів, що дозволяють фіксувати зміни в ідентичності ("Ким ви себе вважаєте?" та ін.), для цілей дослідження також корисними є такі маркери ідентичності, як а) мова спілкування;

б) культурна традиція; в) ставлення до історичних подій та постатей; г) релігійна належність.

На регулярній основі опитування з цих питань проводять такі соціологічні служби: група "Рейтинг", Фонд "Демократичні ініціативи" (спільно з Центром Разумкова), компанія *Info Sapiens* [Зміни..., 2023] та ін. Додаткові дані надають спеціалізовані дослідження, які стосуються, наприклад, поширення української мови в професійній сфері (*Work.ua*), усвідомлення громадянами України себе європейцями (Центр Разумкова).

Ідейний зміст національної ідентичності в сучасних суспільствах відображається в панівному генералізованому наративі (гранднاراتиві), що продукується як державними, так і недержавними акторами. Коли йдеться про ситуацію ідейного протистояння, як це спостерігається у випадку російсько-української війни, то цей наратив набуває стратегічних ознак (стає таким, що спрямований на досягнення перемоги над противником) і характеризується фахівцями у сфері комунікацій як стратегічний наратив.

У процесі інформаційно-пропагандистського протиборства ідеологеми та елементи ідентичності є такою самою зоною безперервних варіацій та інновацій, як і, наприклад, арсенали безпілотних засобів та систем ураження.

Відповідно, оцінюючи базовий наратив ідентичності як складову частину ідеологічних трансформацій, необхідно враховувати його детермінацію чинниками ситуативних потреб та тактичних завдань інформаційної боротьби. У цьому "канонічному" наративі доцільно виділяти:

1) формування концептуального ядра політики ідентичності (напр., [Бевза та ін., 2025]);

2) розгортання базових смислів у доктринальних, образних та пропагандистських проєкціях;

3) аргументація та контраргументація в контексті війни ідентичностей.

При цьому слід мати на увазі, що в демократичних суспільствах гранд-наратив не має монопольного становища в публічному просторі та співіснує в ньому з низкою ідейних альтернатив, зокрема тих, які виступають з критичних позицій. Ситуація ускладнюється збереженням навіть в умовах війни елементів внутрішньополітичної конкуренції, що спонукає і політичних акторів, і суспільство розглядати наративні практики як атрибут не лише загальнонаціональної, але й "партійної" ідеології.

Поряд з цим, сьогодні в Україні та інших країнах регіону сфера колективної ідентичності є об'єктом інтенсивних політик, інституційних, організаційних та інформаційних впливів як з боку державних інститутів, так і громадських ініціатив. Отже, важливим напрямом досліджень є вивчення їх ролі в становленні та еволюції ідеологічних уявлень та преференцій громадян.

Цю діяльність можна розділити на кілька різновидів:

1) нормативна (прийняття відповідних законів, постанов Верховної Ради, указів Президента України тощо);

2) інституційна (створення та реорганізація органів влади, спеціалізованих організацій та установ та ін.);

3) організація та проведення акцій та заходів, спрямованих на утвердження відповідних ідей та цінностей;

4) інціювання колективних декларацій, звернень, петицій та інших форм вираження позицій певних груп чи спільнот.

Основним чинником, що спонукає більшість людей визначатися зі своїми політичними поглядами і преференціями, що можуть бути означені як ідеологічні, є постання на порядку денному тих чи інших питань, що можуть бути означені як суспільно-політичні проекти. Приклади таких довготривалих проектів: національне самовизначення, ринкові реформи, європейська та євроатлантична інтеграція, відновлення СРСР, антитерористична боротьба, подолання корупції, протидія кліматичним змінам, боротьба за права жінок, підтримка сексуальних меншин, відновлення норм Шаріату і боротьба з невірними, подолання наслідків колоніалізму тощо.

Очевидно, що ці суспільні проекти, представлені сьогодні різною мірою в різних країнах світу, не вкладаються в традиційний ідеологічний спектр, хоча в своєму ідейному та пропагандистському протистоянні усе ще користуються відповідними "стікерами" ("ліві", "праві", "комуністи", "націоналісти", "нацисти" тощо). Частина з цих проектів перебуває в політичному мейнстрімі, а інші опиняються / залишаються в статусі маргінальних рухів.

Присутні в українському публічному просторі основні суспільно-політичні проекти можна, хоча й досить умовно, розташувати в системі координат традиційних політичних ідеологій. Тоді з консервативною доктриною можна співвіднести так званий "державницький" тренд, з класичним націоналізмом – ідею домінування українського етносу на своїй "історичній" території, ліберальна ідеологія представлена, головним чином, ідеєю європейської інтеграції та проектом "розвитку громадянського суспільства" з його протиставленням "корумпованій" державі, а зародки соціал-демократії можна побачити в різноманітних соціальних рухах та ініціативах, орієнтованих на "відстоювання прав" тих чи інших соціальних груп і категорій.

Для розуміння впливовості ідеологічних трендів необхідно встановити, які з цих проектів є актуальними для більшості українців, а які – ні, а також вивчити динаміку їхнього розуміння і сприйняття в суспільстві. Такі дані дають, зокрема, результати соціологічних опитувань, що містять відповідні категорії опитувань. Найбільш показовими у цьому сенсі є, на нашу думку, запитання про:

- 1) ставлення до незалежності України;
- 2) ставлення до ідей відновлення СРСР і/чи побудови "Російського світу";
- 3) ставлення до перспектив європейської та євроатлантичної інтеграції;
- 4) ставлення до демократії;
- 5) ставлення до проблем корупції;
- 6) ставлення до гендерної проблематики та міжетнічних (міжрасових, міжконфесійних) відносин.

Відповідні соціологічні опитування регулярно проводяться провідними науковими та експертними центрами України. Здебільшого їхні результати вказують на очевидні тренди колективного самоусвідомлення та самопроектування українців останніх років:

1) зростання патріотизму та підтримки незалежності України, що в умовах війни доповнилося зростанням гордості за власну країну;

2) відмови від ідей можливого об'єднання з Росією чи посилення інтеграційних процесів на пострадянському просторі;

3) зростанням підтримки європейської та євроатлантичної інтеграції України як безальтернативного стратегічного вектора національного розвитку;

4) визнання демократичного урядування як єдино можливого способу організації влади в Україні;

5) визнання корупції головною внутрішньою проблемою і загрозою національному розвитку і безпеці;

6) дистанціювання від західного ідейно-політичного мейнстріму (зокрема, питань гендерної і расової справедливості та чутливості, екологічної та міграційної стурбованості, мультикультуралізму тощо) як таких, що в умовах війни поступаються своєю актуальністю більш нагальним проблемам та завданням.

Утім, ці тренди громадської думки потребують свого уточнення і тлумачення в ширшому контексті ідеологічних орієнтацій та практичних проявів ідеологічних позицій. Зокрема, додаткового вивчення потребують такі питання:

– Чи існує кореляція між підтримкою незалежності України і сприйняттям ситуації в країні як такої, що розвивається "в правильному напрямку"?

– Якою мірою уявлення українців про європейську та євроатлантичну інтеграцію є реалістичними?

– Які з демократичних принципів (конкурентність у політиці, свобода слова і думки, правова держава) є для українців прикладними, а які виконують декоративну роль?

– Яким чином у колективній свідомості пов'язані питання легітимності влади, її відповідальності, соціальної справедливості та корупції?

– Чи слід очікувати загострення питань глобального ідейно-політичного мейнстріму (прогресизм – консерватизм, лібералізм – етатизм, поширення культури різноманіття та реакції на неї) у внутрішньому вітчизняному публічному просторі в поствоєнний період?

Вочевидь, думка громадян стосовно цих питань є тісно пов'язаною з актуальними аспектами колективної ідентичності. Така кореляція може вказувати на надійність залучених даних та застосованого аналітичного інструментарію. Однак певні суперечності між колективною самоідентифікацією і колективним самопроектуванням можуть бути також важливим індикатором міри і характеру індоктринації українського суспільства на теперішньому етапі національного розвитку.

Висновки. Когнітивна сфера життя сучасних суспільств характеризується значним розмаїттям форм і векторів смислової активності, до якої причетні

велике коло суб'єктів. Вивчення цих процесів вимагає попередньої визначеності стосовно низки теоретико-методологічних проблем. Перш за все, йдеться про необхідність коректного визначення поняття ідеології та обґрунтованого підходу до ототожнення предикату "ідеологічний" з реаліями сучасного суспільно-політичного життя. Таке визначення та ідентифікація сфери "ідеологічного" ускладнюється низкою теоретико-методологічних колізій, пов'язаних, з одного боку, з тривалою і суперечливою еволюцією поняття ідеології в науковому дискурсі, а з іншого – з кардинальними змінами принципів і механізмів функціонування сфери публічної політики в сучасних умовах.

Українська суспільно-політична дійсність здебільшого перебуває під впливом загальноцивілізаційних трендів, сутність яких полягає в деідеологізації політики, зростанні ролі комунікаційних технологій, а в останні роки – з настанням епохи "постправди" і таргетування публічних комунікацій – орієнтована на когнітивні профілі цільових аудиторій (Cambridge Analytica та ін.).

Роль класичних політичних ідеологій і відповідних маркувань у політичних процесах, зокрема, в позиціонуванні основних політичних сил, мотиваціях виборців, ідейних дискусіях та протистояннях, поступово нівелювалася. Разом з тим, у фокусі суспільної уваги перебуває низка суспільно-політичних ідей та пов'язаних з ними цінностей, принципів і символів, які виконують базову ідеологічну функцію – спрямовують колективне мислення і колективну дію на досягнення певних цілей національного розвитку.

Це смислове поле політики формує актуальну систему координат, в яких сьогодні самовизначаються громадяни України, їхні групи та національна спільнота загалом. Для того, щоб ідентифікувати ці ідеї та зрозуміти напрям їхньої трансформації в суспільній свідомості, необхідно проаналізувати основні прояви ідейних пошуків українців та чинники, що визначають їхній зміст і вектори еволюції.

Пропонується розглянути з цією метою три масиви даних, які стосуються а) цінностей українського суспільства, б) процесів формування національної ідентичності і в) основних суспільно-політичних проєктів, на реалізацію яких орієнтована громадська думка.

Зіставлення емпіричних даних дослідження за трьома параметрами – цінності, ідентичність, соціальне проєктування – має виявити механізми формування та еволюції ідеологічних переконань громадян, їхній справжній зміст та характер, а також роль ідей у сучасному суспільно-політичному процесі.

Застосування такої аналітичної схеми показало її релевантність цілям дослідження ідеологічних трансформацій, що відбуваються в українському суспільстві, та значний потенціал для розвитку відповідної дослідницької методології. Зокрема, було окреслено масиви даних, необхідних для такого дослідження, та визначено параметри їхнього оцінювання у контексті ідеологічних преференцій населення країни та їхньої динаміки.

Застосування такої схеми для потреб академічних і прикладних досліджень ідеологічної сфери продемонструє її евристичний потенціал та покаже напрями її подальшої корекції та вдосконалення.

Бібліографічні посилання

- Бердяев, Н. А. (1990). *Истоки и смысл русского коммунизма*. Москва: "Наука".
- Вебер, М. (1994). *Протестантська етика і дух капіталізму*. Київ: "Основи".
- Гірц, К. (2001). *Інтерпретація культур: Вибрані есе* (Пер. з англ.). Київ: "Дух і Літера".
- Зміни в українському суспільстві за рік повномасштабної війни. (2023). Info Sapience. <https://www.sapiens.com.ua/ua/publication-single-page?id=259>
- Мангайм, К. (1995). *Ідеологія та утопія* (Пер. з нім.). Київ: "Дух і Літера".
- Бевза, Б., Кривда, Н., Губеладзе, І., Розумний, М., Гінкул, А., В'ятрович, В., Клочко, Д., Мараєв, В., Откович, М., Марутян, Р., Степико, М., Козловець, М., & Горностай, П. (2025). Полілог про українську ідентичність: політико-культурологічний дискурс вітчизняних інтелектуалів. *Суспільно-політичні процеси*, 23–24, 342–387.
- Розумний, М. (2006). *Ідея і нація в інформаційну епоху*. Харків: "Майдан".
- Тьоніс, Ф. (2005). *Спільнота та суспільство: Основи поняття чистої соціології* (Пер. з нім.). Київ: "Дух і Літера".
- Apter, D. (1964). *Ideology and Discontent*. New York: The Free Press of Glencoe.
- David-Fox, M. (2022). The Soviet Myth of World War II: Patriotic Memory and the Russian Question in the USSR. *Slavic Review*, 81(4), 1037–1045.
- Dukalskis, A., & Gerschewski, J. (2018). What Autocracies Say and What Citizens Hear: Proposing Four Mechanisms of Autocratic Legitimation. In A. Dukalskis, & J. Gerschewski (Eds.). *Justifying Dictatorship: Studies in Autocratic Legitimation* (p. 1–18). Abingdon: Routledge
- Enyedi, Z., & Whitefield, S. (2020). Populists in Power: Populism and Representation in Illiberal Democracies Pages. In R. Rohrschneider, & J. Thomassen (Eds.). *The Oxford Handbook of Politics/ Representation in Liberal Democracies* (p. 582–598). Oxford University Press.
- Gerring, J. (1997). Ideology: A Definitional Analysis. *Political Research Quarterly*, 50(4), 957–994.
- Gerschewski, J. (2013). The Three Pillars of Stability: Legitimation, Repression, and Co-Optation in Autocratic Regimes. *Democratization*, 20(1), 13–38.
- James, P., & Steger, M. (2013). Levels of Subjective Globalization: Ideologies, Imaginaries, Ontologies. *Perspectives on Global Development and Technology*, 12(1–2), 17–40.
- Laruelle, M. (2016). Russia as an Anti-Liberal European Civilisation. In P. Kolstø, & H. Blakkisrud (Eds.). *The New Russian Nationalism: Between Imperial and Ethnic* (p. 275–297). Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Laruelle, M. (Ed.). (2024). *The Oxford Handbook of Illiberalism*. Oxford University Press.
- Linz, J. J. (1964). An Authoritarian Regime: The Case of Spain. In E. Allardt, & Y. Littunen (Eds.). *Cleavages, Ideologies, and Party Systems: Contributions to Comparative Political Sociology* (p. 291–341). Helsinki: Westermarck Society.
- Snegovaya, M., & McGlynn, J. (2025). Dissecting Putin's regime ideology. *Post-Soviet Affairs*, 41(1), 42–63.

References

- Apter, D. (1964). *Ideology and Discontent*. New York: The Free Press of Glencoe.
- Berdjaev, N. A. (1990). *Istoki i smysl russkogo kommunizma* [Origins and meaning of Russian communism]. Moskva: "Nauka" [in Russian].
- Bevza, B., Kryvda, N., Hubeladze, I., Rozumnyy, M., Hinkul, A., V'yatrovych, V., Klochko, D., Marayev, V., Otkovych, M., Marutyan, R., Stepyko, M., Kozlovets', M., & Hornostay, P. (2025). Poliloh pro ukrayins'ku identychnist': polityko-kul'turolohichnyy diskurs vitchyznyanykh intelektualiv [Polylogue on Ukrainian identity: a political-cultural discourse of national intellectuals]. *Suspil'no-politychni protsesy*, 23–24, 342–387 [in Ukrainian].
- David-Fox, M. (2022). The Soviet Myth of World War II: Patriotic Memory and the Russian Question in the USSR. *Slavic Review*, 81(4), 1037–1045.
- Dukalskis, A., & Gerschewski, J. (2018). What Autocracies Say and What Citizens Hear: Proposing Four Mechanisms of Autocratic Legitimation. In A. Dukalskis, & J. Gerschewski (Eds.). *Justifying Dictatorship: Studies in Autocratic Legitimation* (p. 1–18). Abingdon: Routledge
- Enyedi, Z., & Whitefield, S. (2020). Populists in Power: Populism and Representation in Illiberal Democracies Pages. In R. Rohrschneider, & J. Thomassen (Eds.). *The Oxford Handbook of Politics/ Representation in Liberal Democracies* (p. 582–598). Oxford University Press.
- Gerring, J. (1997). Ideology: A Definitional Analysis. *Political Research Quarterly*, 50(4), 957–994.
- Gerschewski, J. (2013). The Three Pillars of Stability: Legitimation, Repression, and Co-Optation in Autocratic Regimes. *Democratization*, 20(1), 13–38.
- Hirts, K. (2001). *Interpretatsiya kul'tur: Vybrani ese* [Interpretation of Cultures: Selected Essays] (Per. z anhl.). Kyiv: "Dukh i Litera" [in Ukrainian].
- James, P., & Steger, M. (2013). Levels of Subjective Globalization: Ideologies, Imaginaries, Ontologies. *Perspectives on Global Development and Technology*, 12(1–2), 17–40.
- Laruelle, M. (2016). Russia as an Anti-Liberal European Civilisation. In P. Kolstø, & H. Blakkisrud (Eds.). *The New Russian Nationalism: Between Imperial and Ethnic* (p. 275–297). Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Laruelle, M. (Ed.). (2024). *The Oxford Handbook of Illiberalism*. Oxford University Press.
- Linz, J. J. (1964). An Authoritarian Regime: The Case of Spain. In E. Allardt, & Y. Littunen (Eds.). *Cleavages, Ideologies, and Party Systems: Contributions to Comparative Political Sociology* (p. 291–341). Helsinki: Westermarck Society.
- Manhaym, K. (1995). Ideolohiya ta utopiya Ideology and Utopia (Per. z nim.). Kyiv: "Dukh i Litera" [in Ukrainian].
- Rozumnyy, M. (2006). *Ideya i natsiya v informatsiynu epokhu* [The Idea and the Nation in the Information Age]. Kharkiv: "Maydan" [in Ukrainian].
- Snegovaya, M., & McGlynn, J. (2025). Dissecting Putin's regime ideology. *Post-Soviet Affairs*, 41(1), 42–63.
- T'onis, F. (2005). *Spil'nota ta suspil'stvo: Osnovy ponyattya chystoyi sotsiolohiyi* [Community and Society] (Per. z nim.). Kyiv: "Dukh i Litera" [in Ukrainian].
- Veber, M. (1994). *Protestants'ka etyka i dukh kapitalizmu* [The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism]. Kyiv: "Osnovy" [in Ukrainian].
- Zminy v ukrayins'komu suspil'stvi za rik povnomasshtabnoyi viyny [Changes in Ukrainian society after a year of full-scale war]. (2023). Info Sapience. <https://www.sapiens.com.ua/ua/publication-single-page?id=259> [in Ukrainian].